

รายงาน การประชุมวิชาการระดับชาติ ครั้งที่ 3 INC2019: MCU Nan

นครน่าน : นครพระพุทธศาสนา มรดกธรรมสู่ มรดกโลก

วิทยาลัยสงฆ์นครน่าน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

Proceedings

The 3rd National Conference 2019

Nan : City of Buddhism towards Dhamma & World Heritage

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Nakhon Nan Buddhist College

15 พฤษภาคม 2562

❀ สารบัญ ❀

เรื่อง	หน้า
ถ้อยแถลงของประธานคณะบรรณาธิการ	[1]
สารบัญ	[3]
ศึกษาแหล่งอารยธรรมโบราณลุ่มแม่น้ำกก-แม่น้ำลาวในพื้นที่จังหวัดเชียงราย <i>พระครูวิมลศิลปกิจ</i>	1
วิถีพุทธ วิถีวัฒนธรรม ของจังหวัดน่าน: ขบวนการพัฒนาสู่การจัดการตนเองอย่างยั่งยืน <i>दनธิณี พองคำ</i>	11
การศึกษาวิเคราะห์ภาวะผู้นำเชิงพุทธของเจ้าอาวาส : กรณีศึกษาเจ้าอาวาส ในอำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดนครราชสีมา <i>พระมหาพระรจณ์ อภิปัญโญ, พระปลัดกิตติ ยุตติธโร, บรรพต แคนไธสง</i>	18
วิธีการแก้ปัญหาความขัดแย้งในครอบครัวตามหลักพุทธธรรม <i>พระวรวรรษ ธมมทินโน, พระครูวินัยธรอำนาจ พลบุญโย, พระมหามงคลกานต์ จิตธมโม</i>	29
ศึกษาการประยุกต์หลักพุทธกิจในการพัฒนาคุณภาพชีวิตพระสงฆ์ไทย <i>พระครูโสภณจิตตาทิรม, พระปลัดกิตติ ยุตติธโร, วิเชียร ชาบุตรบุญตริก</i>	38
ศึกษาอิทธิพลของประเพณีบุญเทศน์มหาชาติที่มีต่อพุทธศาสนิกชนอำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ <i>พระมณีนพร ขนตีสโร, บรรพต แคนไธสง, ภัฏชัชชร์ สุขเสน</i>	51
ศึกษาวิเคราะห์การบูชาพระพิมพ์ในทัศนะของพระพุทธศาสนา <i>พระโทน ทีปังกรโร, ภัฏชัชชร์ สุขเสน, เอกฉัท จารุเมธีชน</i>	61
ศึกษาการประยุกต์ใช้หลักเมตตาธรรมในการให้บริการของสำนักทะเบียน อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์ <i>คุณากร ช่วงกระจ่าง, บรรพต แคนไธสง, เอกฉัท จารุเมธีชน</i>	73
ศึกษาวิธีการจัดมณฑลพินในพระพุทธศาสนาเถรวาท <i>พระศรายุช ลีริธโร, พระปลัดกิตติ ยุตติธโร, ภัฏชัชชร์ สุขเสน</i>	85

พระพุทธศาสนากับการแก้ปัญหาเศรษฐกิจ พระครูปริมาณุรักษ์, เดช ชูจันทร์	1852
พระพุทธศาสนากับการแก้ปัญหาความจนด้วยหลักอริยสัจ 4 ภัทรพล ใจเย็น, พลวัฒน์ ชุมสุข	1866
ภาวะโภชนาการ และกิจกรรมทางกายของนักเรียนอายุ 6-12 ปี จังหวัดเชียงราย สุกัญญา บัวศรี, กมลทิพย์ ทิพย์สังวาลย์, อนงค์ สุนทรานนท์	1879
คณะสงฆ์กับการจัดการเครือข่ายวัฒนธรรมเชิงพุทธในอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง พระมหาชุตินันท์ อภินันโท, อัครเดช พรหมกัลป์, รัตติยา พรหมกัลป์	1892
ลาวเวียงราชบุรี: การอนุรักษ์วัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่นทางพระพุทธศาสนา พระครูสุนทรวัชรการ	1913
กระบวนการเรียนรู้ข้ามวัฒนธรรมของพระสงฆ์ ในกลุ่มอารยธรรม 5 เชียง กับการเสริมสร้างความเป็นพลเมืองในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง พระปลัดกันทวิ ฐานุตโตโร, พระปลัดพงศ์ศิริ พุทธิวงโส, พิงพร ศรีแก้ว, ศิวพร จติกุล, ณิชฐิตา ปู่เงิน	1923
กระบวนการเรียนรู้ข้ามวัฒนธรรมของชุมชน ในกลุ่มอารยธรรม 5 เชียง กับการเสริมสร้างความเป็นพลเมืองในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง เสาวนีย์ ไชยกุล, พระสุนทรกิตติคุณ, วุฒิกร พิทักษ์รัตนพงศ์, จิราภรณ์ คล้อยปาน, บูรพิมพ์ พึ่งศรีทธาธรรม, จักรแก้ว นามเมือง, มงคลกิตติ์ โวหารเสาวภาคย์	1941
โรงเรียนผู้สูงอายุ : ต้นแบบการจัดการสุขภาวะและสวัสดิการผู้สูงอายุ จักรแก้ว นามเมือง, วุฒิกร พิทักษ์รัตนพงศ์, บูรพิมพ์ พึ่งศรีทธาธรรม	1959
จตุธาตุและการใช้สมุนไพรในพระพุทธศาสนา พระมหาสิทธิชัย ชยสิทธิ, พระอนุสรณ์ กิตติวัฒน์, อภิชา สุขจีน	1968
ภาคผนวก	
คำสั่งแต่งตั้งคณะกรรมการเอกสารประชุมวิชาการระดับชาติ ครั้งที่ 3	1983
คำสั่งแต่งตั้งผู้ทรงคุณวุฒิกลั่นกรองบทความวิชาการ (Peer Review)	1985

พระพุทธศาสนากับการแก้ปัญหาความจนด้วยหลักอริยสัจ 4 Buddhism and Poverty Problem Solutions according to Four Noble Truths

ภัทรพล ใจเย็น
พลวัฒน์ ชุมสุข
มหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

ความยากจนคือสภาวะที่มีความขาดแคลนปัจจัยทางเศรษฐกิจที่จำเป็นขั้นพื้นฐาน เช่น การขาดแคลนหรือไม่มีที่อยู่อาศัย ขาดแคลนอาหารเครื่องบริโภคและเครื่องอุปโภคใช้สอย รวมทั้งการขาดแคลนเงินตราที่จะนำมาใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน ซึ่งตรงกับสิ่งที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า ปัจจัยสี่

ปัญหาความยากจนจัดว่า เป็นปัญหาใหญ่ที่มีมานาน และมีขอบเขตเป็นวงกว้าง หมายความว่าสังคมไทยปัจจุบันแม้จะอยู่ในยุคโลกาภิวัตน์ซึ่งถือกันว่าเป็นยุคที่เจริญด้วยระบบข้อมูลสารสนเทศพร้อมมูลด้วยเทคโนโลยี เครื่องใช้สอยที่อำนวยความสะดวกสบายก็มีอยู่อย่างบริบูรณ์ ประชาชนไม่น่าจะมีความยากจนขาดแคลน แต่ในความเป็นจริง ยังมีคนยากจนอยู่จำนวนมากกระจายอยู่ทั่วไปทุกภูมิภาคของประเทศไทย การจะกำจัดปัญหาความยากจนให้หมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิงจากสังคมไทยทำให้ทุกคนร่ำรวยเสมอกัน จึงไม่ใช่เรื่องทำได้ง่าย เป้าหมายของการแก้ปัญหาต้องทำทั้ง 3 ระดับ การยับยั้งและการบรรเทาปัญหาเป็นขั้นตอนที่น่าจะทำให้สะดวกมากกว่าการกำจัด เพราะการแก้ปัญหาความยากจนต้องค่อย ๆ คิดอ่านแก้ไขไปเรื่อย ๆ ต้องใช้ระยะเวลาและทุนทรัพย์มากพอสมควร ไม่อาจจะรีบร้อนแก้ไขให้เห็นผลทันทีทันใดได้ วิธีการทางพระพุทธศาสนานั้นต้องประกอบด้วยวิธีการทั้งทางกายและทางใจ ซึ่งโดยสาระสำคัญแล้วก็คือเน้นที่ตัวบุคคลผู้ประสบปัญหานั้นเองเป็นสำคัญ โดยใช้หลักอริยสัจ 4 ซึ่งประกอบด้วย ศึกษาปัญหา ค้นหาสาเหตุ กำหนดเป้าหมาย กำหนดวิธีการ

คำสำคัญ: พุทธศาสนา, การแก้ปัญหาความยากจน, อริยสัจ 4

Abstract

Poverty is the state of basic economic factors which are lacking such as scarcity or no residence, being lack of food for consumption and usage materials including being lack of money to use in daily life. Buddhism called this as four necessities.

Poverty is a big problem for a long time and very vast area. It means at present although Thai society in the globalization age has development for information technology and advanced technology, people are still very poor in all regions of Thailand. To solve the poverty problem for Thailand and to make the people be rich equally, it must have

the following three levels. Relieving the poverty is easier than solving because for the latter the people must think within the short period. In Buddhism methods which consist of body and mind provide the main content that focuses on individual problem by using the principle of Four Noble Truths. It consists of studying the problem, searching for the cause of problem, targeting the objective and setting up the methodology.

Keywords: Buddhism, Poverty Problem Solutions, Four Noble Truths

บทนำ

การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรในประเทศไทย เป็นเหตุให้เกิดปัญหาต่าง ๆ มากมาย กล่าวโดยสรุป ปัญหาเหล่านั้นอาจแบ่งได้ 5 ประเด็นสำคัญ คือ ปัญหาด้านเศรษฐกิจ เช่น ปัญหาความยากจน ปัญหาที่ทำกิน เป็นต้น, ด้านสังคม เช่น ปัญหาเรื่องที่อยู่อาศัย ปัญหาความสัมพันธ์ทางศีลธรรม เป็นต้น, ด้านการแพทย์และการสาธารณสุข เช่น ปัญหาการขาดแคลนหมอและพยาบาล ปัญหาโรคร้ายไข้เจ็บต่าง ๆ เป็นต้น, ด้านการศึกษา เช่น ปัญหาโอกาสทางการศึกษา เป็นต้น, และด้านสิ่งแวดล้อมรวมถึงทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ปัญหาทำลายสิ่งแวดล้อม ปัญหามลพิษต่าง ๆ เป็นต้น

การแก้ปัญหาความยากจน โดยนำเอาหลักอริยสัจสี่มาประยุกต์ใช้ในการแก้ปัญหาดังกล่าวเป็นตัวอย่าง เพื่อแสดงให้เห็นว่า เราสามารถใช้วิธีการแบบอริยสัจสี่แก้ปัญหาดังกล่าวได้อย่างไร มีขั้นตอนอย่างไร และจะก่อให้เกิดผลดีอย่างไร

คำว่า “ยากจน” นั้น จากการค้นคว้าในพระไตรปิฎก ได้พบว่า มีพระบาลีที่มีความหมายว่า ยากจนไว้ 2 ศัพท์ คือ “ทฬิทฺธิย” ดังพระพุทธดำรัสว่า “ความเป็นคนจนเป็นทุกข์ของผู้บริโภคคามในโลก”¹ และ “ทุคฺคโต” ดังนายวิชกะกราบทูลพระเจ้าวิเทหราชว่า “แม้ข้าพเจ้าจะเป็นคนยากจนอย่างนี้ก็ตั้งมั่นอยู่ในความประพฤติชอบ”²

ความยากจนคือสถานะที่มีความขาดแคลนปัจจัยทางเศรษฐกิจที่จำเป็นขั้นพื้นฐาน เช่น การขาดแคลนหรือไม่มีที่อยู่อาศัย ขาดแคลนอาหารเครื่องบริโภคและเครื่องอุปโภคใช้สอย รวมทั้งการขาดแคลนเงินตราที่จะนำมาใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน ซึ่งตรงกับสิ่งที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า ปัจจัยสี่ นั่นเอง

สาเหตุแห่งปัญหาความยากจน

สาเหตุของความยากจน ตามที่ได้ศึกษาจากเอกสารที่มีผู้ศึกษาวิจัยไว้⁷ สรุปได้เป็น 9 ประเด็นสำคัญ คือ 1) เกิดจากความเกียจคร้าน 2) เกิดจากการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร 3) เกิดจากการศึกษาต่ำ 4) เกิดจากการไม่มีงานทำหรือว่างงาน 5) เกิดจากรายได้ต่ำ 6) เกิดจากขาดการกระจายรายได้ที่เหมาะสม 7) เกิดจากภัยธรรมชาติ 8) เกิดจากการคุกคามก่อกวนของโจรผู้ร้าย 9) เกิดจากความแก่ชราเจ็บป่วยหรือทุพพลภาพ กล่าวโดยสรุป สาเหตุของความยากจนมีทั้งสาเหตุภายในคือตัวบุคคลเอง และสาเหตุภายนอกคือบุคคลและสภาพภายนอกรอบ ๆ ตัว แต่ส่วนใหญ่แล้วเน้นสาเหตุภายนอกมากกว่าสาเหตุภายใน

รศ. สุภัทร สุภาพ ได้เสนอวิธีการแก้และป้องกันปัญหาความยากจนไว้ ดังนี้

1) **ด้านเศรษฐกิจ** ให้เงินทุนชวณากู๋ยืมในอัตราดอกเบี้ยต่ำเพื่อใช้ในการลงทุนปลูกพืชสำหรับชวณากู๋ที่ยากจน หรือให้เงินสงเคราะห์กรณีเกิดภัยพิบัติจากธรรมชาติ หรือโรคระบาด เพื่อมิให้ชวณากู๋มีหนี้สินล้นพ้นตัว และมีกำลังใจต่อสู้อุปสรรคต่อไป พยุงราคาข้าวเพื่อป้องกันพ่อค้าคนกลางกดราคาข้าวชวณากู๋หรือรับซื้อข้าวไว้เมื่อราคาข้าวตกต่ำ มีการแจกแจงรายได้อย่างยุติธรรม คือให้ทุกคนมีรายได้เพียงพอแก่การครองชีพตามความจำเป็น

2) **ด้านสุขภาพ** ให้มีการรักษาพยาบาลฟรีแก่ผู้ยากจนทุกคน เป็นการให้ความคุ้มครองป้องกันในเรื่องสุขภาพพลานามัย จัดหาอุปกรณ์เทียมบางอย่างแก่บุคคลที่มีข้อบกพร่องทางร่างกาย เช่น ขาเทียม แขนเทียม หรือเครื่องใช้ชวณากู๋อื่น ๆ ตามความจำเป็น

3) **ด้านการศึกษา** ให้คนยากจนมีการศึกษาฟรีถึง ม. 6 และหากเด็กไม่อาจจะศึกษาต่อได้ด้วยเหตุใดก็ตาม ให้มีการฝึกอาชีพตามถนัดเพื่อจะมีรายได้เลี้ยงตัวและครอบครัว

4) **ด้านอาชีพ** มีบางคนกล่าวว่า ถ้ามีงานให้คนทำทุกคนจะไม่มีใครอดอยาก การทำงานมีคุณค่าในตัวของตัวเอง คนขยันหมั่นเพียรจะได้ปัจจัย 4 ในการดำรงชีพ แต่สังคมปัจจุบันเป็นสังคมที่ต้องต่อสู้และแข่งขันกันมาก ถ้าสังคมไม่ช่วยเหลือบ้าง คนยากจนคงจะพัฒนาได้ยาก

5) **ด้านภาษี** ควรใช้กฎหมายเก็บภาษีคนร่ำรวยและชั้นกลางมากขึ้น เพื่อใช้พัฒนาคนจนเพื่อให้ความแตกต่างระหว่างคนจนและคนร่ำรวยลดน้อยลง เช่น จัดเก็บภาษีรายได้ที่ดิน มรดก ท่องเที่ยว เป็นต้น

6) **ด้านการวางแผนครอบครัว** เป็นการชะลอการเกิด เพื่อไม่ให้ครอบครัวมีสมาชิกมากเกินไป เพราะการมีลูกมากจะทำให้ยากจนลง เนื่องจากรายได้คงเดิมหรือเพิ่มขึ้นหรือลดลง แต่รายจ่ายเพิ่มมากกว่ารายได้โดยเฉพาะในหมู่คนยากจน

7) **ด้านการป้องกันอุบัติเหตุต่าง ๆ** เช่น รถยนต์ หรือโรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ เราจะพบว่าจำนวนผู้เสียชีวิตด้วยอุบัติเหตุในปีหนึ่ง ๆ มีจำนวนไม่น้อย โดยเฉพาะงานที่เสี่ยงภัย เช่น ในโรงงานเครื่องกระป๋องงานก่อสร้าง เป็นต้น

8) **การประกันความมั่นคงทางสังคม** โดยออกมาในรูป

8.1 การประกันสังคม โดยให้นายจ้างกับลูกจ้าง หรือรัฐบาลร่วมกันออกเงินสมทบในการประกันเพื่อเป็นหลักประกันว่า ถ้าเกิดขาดรายได้เพราะชราภาพ ทูพพลภาพ เจ็บป่วยว่างงาน ตาย มีผู้ที่ต้องอยู่ในอุปการะ จะมีเงินใช้จ่ายเลี้ยงดูครอบครัวเป็นการบรรเทาปัญหาความยากจน

8.2 เป็นการสงเคราะห์ ผู้ที่ต้องขาดรายได้แต่ไม่เข้าข่ายอยู่ในการประกันสังคมโดยผู้รับการสงเคราะห์ไม่ต้องออกเงินสมทบ รัฐจะให้การช่วยเหลือโดยการทดสอบความจำเป็นว่า ทุกข์ยากจริงหรือไม่ และผู้เข้าข่ายการสงเคราะห์ คือคนชรา ตาบอด ทูพพลภาพ เด็ก ต้องอยู่ในอุปการะสงเคราะห์ครอบครัวที่มีบุตรมาก ฯลฯ

9) **ด้านการพัฒนาท้องถิ่น** เป็นโครงการที่ยกระดับความเป็นอยู่ของประชาชนในชุมชนให้ดีขึ้น **การแก้ปัญหาความยากจนด้วยวิธีอริยสัจสี่**

ปัญหาความยากจนในสังคมไทยในยุคโลกาภิวัตน์นี้ เท่าที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น รัฐและนักวิชาการได้พยายามหาวิธีแก้ไขมาแล้วหลายแนวทาง แต่ก็ยังไม่ปรากฏว่า ปัญหาความยากจนหมดไปจากสังคมไทย

ทั้งไม่มีรายงานจากงานวิจัยหรือเอกสารใด ๆ แสดงว่า ปัญหาดังกล่าวได้มีการแก้ไขด้วยวิธีใดบ้าง และผลของการแก้ไขด้วยวิธีนั้น ๆ เป็นอย่างไร ฉะนั้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่า การแก้ปัญหาดังกล่าวด้วยวิธีการอริยสังคีต น่าจะได้ผลมากที่สุดโดยดำเนินการตามกระบวนการของอริยสังคีต ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 คือ ขั้นเตรียมการ ประกอบด้วยขั้นตอน ดังนี้

1.1 ศึกษาปัญหา คือ การศึกษา รวบรวมข้อมูลของปัญหาจากเอกสารงานวิจัยและตำราต่าง ๆ เพื่อให้ทราบสภาพปัญหาที่เรียกว่า ความยากจนนั้นคืออะไร และผลจากการศึกษาวิจัยสรุปได้ว่า คนยากจนมี 2 กลุ่ม คือ

1) ยากจนโดยกำเนิด หมายถึง กลุ่มบุคคลประเภทที่มีบุรพการี คือ บิดามารดา ปู่ ย่า ตา ยาย มีฐานะความเป็นอยู่ยากจนหรือค่อนข้างยากจนขาดแคลน เมื่อให้กำเนิดลูกหลาน ๆ ของคนเหล่านั้น ก็ต้องเป็นคนยากจนตามบรรพบุรุษ

2) ยากจนภายหลัง หมายถึง กลุ่มบุคคลประเภทที่ไม่ได้ยากจนมาแต่กำเนิด มีฐานะความเป็นอยู่ที่ดีหรือค่อนข้างดี สมบูรณ์ด้วยทรัพย์สินต่าง ๆ เกิดในตระกูลที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีหรือค่อนข้างดีหรือปานกลาง ภายหลังกลายเป็นคนยากจนเพราะสาเหตุต่าง ๆ เช่น เพราะประสบภัยพิบัติทางธรรมชาติ เพราะภาวะเศรษฐกิจที่ตกต่ำการค้าขายขาดทุนอย่างหนัก เพราะโรคภัยไข้เจ็บ ต่าง ๆ หรือเพราะความประพฤติเสียหายของตนหรือของคนในครอบครัว เช่น ดิดการพนัน ดิดยาเสพติด เป็นต้น

1.2 ค้นหาสาเหตุ เมื่อทราบสภาพปัญหาแล้ว สิ่งที่จะทำต่อไปก็คือต้องค้นหาสาเหตุที่แท้จริงของปัญหาความยากจน ผลจากการศึกษางานวิจัยที่ได้มีผู้วิจัยไว้แล้ว พบว่า สาเหตุของความยากจนสรุปได้เป็น 9 ประการ ซึ่งมีทั้งสาเหตุภายในคือตัวบุคคลเอง และสาเหตุภายนอกคือสภาพแวดล้อมต่างๆ ส่วนใหญ่เน้นสาเหตุภายนอกมากกว่าสาเหตุภายใน

ในทางพระพุทธศาสนา มีคำสอนที่แสดงถึงสาเหตุของความยากจนไว้ทั้งแสดงไว้โดยตรงและแสดงไว้โดยอ้อมเช่น คำสอนเรื่องอบายมุข ความตั้งอยู่ไม่ได้นานของตระกูล ประโยชน์ปัจจุบัน มงคล 38 (บางข้อ)

กล่าวโดยสรุป สาเหตุของความยากจนตามคำสอนของพระพุทธศาสนามีทั้งสาเหตุภายในและสาเหตุภายนอก แต่พระพุทธศาสนาเน้นสาเหตุภายในคือตัวบุคคลเป็นสำคัญ ซึ่งหมายถึงเน้นเรื่องคุณธรรมในตัวบุคคลเป็นสำคัญเป็นสาเหตุหลัก

1.3 กำหนดเป้าหมาย เมื่อรู้ปัญหาและสาเหตุอย่างถูกต้องครบถ้วนแล้ว ก็ต้องกำหนดหรือวางเป้าหมายในการแก้ปัญหานี้กันอย่างชัดเจนว่า มีเป้าหมายในการแก้ไขอย่างไร กลุ่มเป้าหมายในการแก้ไขคือใคร มีขอบเขตมากน้อยเพียงไร เนื่องจากปัญหาความยากจนเป็นเรื่องใหญ่และสลับซับซ้อน

จากการศึกษาข้อมูลทั้งในภาครัฐและภาคเอกชนเท่าที่ผ่านมา พบว่า ไม่มีการกำหนดเป้าหมายในการแก้ไขปัญหานี้ไว้แต่อย่างใด อาจเป็นเพราะเหตุนี้ การแก้ไขปัญหาคความยากจนเท่าที่ผ่านมาจึงไม่มีทิศทางและขั้นตอนที่ชัดเจน ฉะนั้น ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจึงเสนอทิศทางและขั้นตอนการแก้ปัญหานี้ตามหลักการของอริยสังคีตว่า ควรดำเนินการเป็น 3 ระดับ คือ

1) การยับยั้ง คือ หาทางดำเนินการเพื่อไม่ให้ปัญหาความยากจนลุกลามขยายตัวเป็นวงกว้างออกไปมากกว่าที่เป็นอยู่

2) การบรรเทา คือ หาทางดำเนินการเพื่อแก้ไขสถานการณ์ของปัญหาให้ผ่อนคลายความรุนแรงลง หรือลดจำนวนของคนยากจนลงให้อยู่ในระดับที่น่าพอใจ

3) การกำจัด คือ ดำเนินการแก้ไขปัญหาคายจนขั้นเด็ดขาด หรือให้บรรลุเป้าหมายสูงสุด ตามที่กำหนดไว้

ปัญหาความยากจนจัดว่า เป็นปัญหาใหญ่ที่มีมานาน และมีขอบเขตเป็นวงกว้าง หมายความว่า สังคมไทยปัจจุบันแม้จะอยู่ในยุคโลกาภิวัตน์ซึ่งถือกันว่า เป็นยุคที่เจริญด้วยระบบข้อมูลสารสนเทศ พร้อมมูล ด้วยเทคโนโลยี เครื่องใช้สอยที่อำนวยความสะดวกสบายก็มีอยู่อย่างบริบูรณ์ ประชาชนไม่น่าจะมีความ ยากจนขาดแคลน แต่ในความเป็นจริง ยังมีคนยากจนอยู่จำนวนมากกระจายอยู่ทั่วไปทุกภูมิภาคของ ประเทศไทย การจะกำจัดปัญหาความยากจนให้หมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิงจากสังคมไทยทำให้ทุกคนร่ำรวยเสมอ กัน จึงไม่ใช่เรื่องทำได้ง่าย เป้าหมายของการแก้ปัญหาต้องทำทั้ง 3 ระดับ การยับยั้งและการบรรเทาปัญหา เป็นขั้นตอนที่น่าจะทำให้สะดวกมากกว่าการกำจัด เพราะการแก้ปัญหาความยากจน ต้องค่อย ๆ คิดอ่าน แก้ไขไปเรื่อย ๆ ต้องใช้ระยะเวลาและทุนทรัพย์มากพอสมควร ไม่อาจจะรีบร้อนแก้ไขให้เห็นผลทันทีทันใดได้

1.4 กำหนดวิธีการ การที่จะบรรลุเป้าหมายในการแก้ปัญหาได้นั้น จำเป็นต้องมีวิธีการสำหรับ ดำเนินการที่เหมาะสมหรือเพื่อจะให้การแก้ปัญหาได้รับผลดีดังที่ตั้งเป้าหมายไว้ สำหรับวิธีการแก้ปัญหานี้

จากการศึกษาเอกสารข้อมูลต่าง ๆ เท่าที่มีการศึกษาวิจัย พบว่า มีการเสนอวิธีการแก้ไขไว้ หลากหลายวิธีซึ่งส่วนใหญ่เน้นหนักไปทางวิธีการภายนอกคือสภาพแวดล้อมเป็นหลัก ส่วนวิธีการทาง พระพุทธศาสนานั้นต้องประกอบด้วยวิธีการทั้งทางกายและทางใจ ซึ่งโดยสาระสำคัญแล้วก็คือเน้นที่ตัว บุคคลผู้ประสบปัญหานั้นเองเป็นสำคัญ ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจึงเสนอวิธีการตามแนวอริยสัจสี่ที่จะนำไปสู่ เป้าหมายที่กำหนดไว้ได้เป็น 3 วิธี ดังนี้

1) วิธีการทางกาย หมายถึง การกำหนดวิธีการให้กลุ่มเป้าหมาย สามารถลงมือปฏิบัติได้จริง เช่น สร้างงาน สร้างอาชีพ พร้อมทั้งมีผู้นำที่คอยกำกับสั่งการวางแผนกำหนดทิศทางแนวทงนโยบายที่จะให้ บรรลุเป้าหมาย

2) วิธีการทางใจ หมายถึง วิธีการแก้ปัญหาที่จิตใจ กล่าวคือ การมุ่งแก้ไขจิตใจของบุคคลเป็นสำคัญ เช่น การแก้ค่านิยมที่ไม่ถูกต้อง การพัฒนาจิตใจ คือการพัฒนาจิตใจของกลุ่มเป้าหมายให้มีความรู้และยึดมั่น คุณธรรม อันจะเป็นพลังให้เกิดความตื่นตัวและกระตือรือร้นในการสร้างตนสร้างฐานะในวิถีทางที่ถูกต้อง ตลอดถึงพัฒนาสติปัญญาของกลุ่มเป้าหมายให้เกิดความเฉลียวฉลาด รวมถึงการระดมเงินสมอง ความคิดเห็น กุศโลบายอันเป็นแนวทางสำหรับปฏิบัติเพื่อแก้ปัญหาและป้องกัน โดยเชิญบุคคลที่มีทั้งความรู้ความสามารถ มีวิสัยทัศน์มีความเชี่ยวชาญมีประสบการณ์ในการแก้ปัญหามาประชุม แสดงความคิดเห็นวิสัยทัศน์ของตน เพื่อร่วมกันกำหนดวิธีการแก้และป้องกันปัญหาอย่างเหมาะสม

3) วิธีการทางกายและใจ หมายถึง การสร้างกิจกรรมที่จะทำให้กลุ่มเป้าหมายได้ร่วมมือร่วมใจกัน ทำเพื่อช่วยกันแก้ปัญหาาร่วมกัน

ขั้นตอนที่ 2 คือ ขั้นตอนปฏิบัติการ ได้แก่ การลงมือแก้ปัญหา โดยอาศัยหลักการ 3 ประการ คือ ด้าน ความรู้, ด้านพฤติกรรม, และด้านจิตใจ

2.1 ด้านความรู้ คือ ต้องให้กลุ่มเป้าหมายรู้ปัญหา รู้ความจริง รู้วิธีแก้ไขและวิธีป้องกันการให้ข้อมูลข่าวสารที่เป็นจริงเกี่ยวกับสภาพปัจจุบันของปัญหาความยากจนแก่หน่วยงานราชการองค์กรเอกชนและประชาชนทั่วไปให้ทั่วถึง โดยผ่านสื่อต่าง ๆ ที่มีอยู่ทั้งของรัฐและของเอกชน เช่น โทรทัศน์ วิทยุ และสื่อสิ่งพิมพ์ อย่างถูกต้องตรงไปตรงมาไม่บิดเบือนข้อมูลที่เป็นจริงเพื่อประโยชน์แก่คนใดคนหนึ่งหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง เป็นสิ่งที่จำเป็นต้องทำต้องเผยแพร่ เพื่อจะได้นำเอาไปวิเคราะห์คิดอ่านวางแผนหาวิธีแก้ไขปัญหาต่อไป ดังเช่นที่นายกรัฐมนตรีได้แถลงถึงความจริงของประเทศว่า “คนที่ถือว่าเป็นคนยากจนนั้นถือเอารายได้เป็นสิ่งสำคัญ คือผู้ที่มีรายได้ไม่เกิน 30 บาทต่อวัน หรือ 888 บาทต่อเดือน ซึ่ง ณ ปัจจุบันนี้ มีจำนวนถึงร้อยละ 16 หรือ 9.8 ล้านคนของประชากรจำนวน 60 กว่าล้านคนในประเทศไทย”¹¹

นอกจากนั้น ต้องมีการจัดประชุมสัมมนาให้ความรู้เรื่องเกี่ยวกับปัญหาความยากจน โดยเชิญผู้ที่มีความรู้ความสามารถทั้งฝ่ายนักการเมือง ข้าราชการประจำ นักวิชาการ องค์กรภาคเอกชน ผู้นำชุมชนและผู้ประสบปัญหาด้วยตนเอง เข้ามามีส่วนร่วมปรึกษาหารืออภิปรายแสดงความคิดเห็นวิสัยทัศน์ในแนวทางการแก้ไขและป้องกันปัญหา เพื่อให้ได้ข้อยุติสำหรับนำไปปฏิบัติเพื่อแก้ไขและป้องกันปัญหา อย่างสม่ำเสมอจนกว่าจะแก้ปัญหาได้สำเร็จ

2.2 ด้านพฤติกรรม ในด้านพฤติกรรมนี้จะต้องปฏิบัติการหรือดำเนินการที่จะให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแก่กลุ่มเป้าหมาย โดยมีวิธีปฏิบัติ 3 วิธี คือ

1) ควบคุม แยกออกเป็น 2 ฝ่าย ดังนี้

ฝ่ายเจ้าหน้าที่รัฐ ผู้คุมอำนาจการบริหารประเทศ จะต้องมีความซื่อสัตย์สุจริตในการทำงาน เช่น ในการจัดสรรงบประมาณเพื่อพัฒนาประเทศชาติอันเป็นการกระจายรายได้ไปในท้องถิ่นภูมิภาคต่าง ๆ ต้องจัดสรรให้ทั่วถึง โดยให้ความร่วมมือกับองค์กรเอกชนต่างๆ เพื่อสร้างงานสร้างรายได้สร้างเศรษฐกิจให้ประเทศชาติ ต้องจัดการศึกษาอันเป็นการให้โอกาสทางการศึกษาแก่ประชาชนอย่างทั่วถึง ต้องไม่ใช้อำนาจหน้าที่สร้างความเดือดร้อนแก่ประชาชน ต้องให้ความเป็นธรรมแก่ประชาชน ทำงานเพื่อเป็นการช่วยแก้ปัญหาให้ประชาชน และต้องจัดสวัสดิการสังคมที่จำเป็นขั้นพื้นฐานด้านต่าง ๆ

ฝ่ายประชาชน ต้องขยันหมั่นเพียรทำงาน ไม่มัวมืองอเท้า ไม่เลือกงานหรือเกียจงานมากเกินไปต้องสนใจพัฒนาอาชีพและพัฒนาฝีมือแรงงานของตน ให้มีความพร้อมกับการทำงานด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่ และต้องมีคุณธรรม คือ อุตสาหะมาปฏิบัติคือการตั้งตนไว้โดยชอบเหมาะสม ทิฐูธรรมมีกัฏฐประโยชน์คือหลักคุณธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ในปัจจุบัน อิทธิบาทคือหลักธรรมที่ให้ประสบผลสำเร็จในทุกเรื่อง สังคหวัตถุคือหลักธรรมสำหรับสงเคราะห์ช่วยเหลือกัน และความไม่ประมาทในการทำหน้าที่ของตน ๆ ต้องปลูกฝังคุณธรรมเหล่านี้ให้มีประจำภายในจิตใจตนด้วยการนำเอาไปปฏิบัติจริงในชีวิตประจำวัน

2) การแก้ไข วิธีแก้ปัญหาตามหลักการของพระพุทธศาสนาต้องแก้ที่สาเหตุ ฉะนั้นก่อนจะแก้ปัญหาจึงต้องกำหนดสาเหตุให้ชัดเจน แล้วแก้ให้ตรงกับสาเหตุหรือทำให้ตรงประเด็น หากเป็นสาเหตุทางกายหรือสาเหตุภายนอกก็ต้องแก้ด้วยวิธีการทางกายภาพ ถ้าเป็นสาเหตุภายในหรือสาเหตุทางจิตใจก็ต้องแก้ด้วยวิธีการทางจิตใจ สาเหตุความยากจน มี 9 ประการดังกล่าวแล้วข้างต้น ต้องแก้ด้วยวิธีการ ดังนี้

(1) ความยากจนที่เกิดจากความเกียจคร้านแก้ด้วยหลักธรรมปฏิบัติ คือการตั้งตนไว้ชอบ ทิฐูธรรมมีกัฏฐประโยชน์ และอิทธิบาท มีรายละเอียด ดังนี้

อัตตสัมมาปณิธิ¹² แปลว่า การตั้งตนไว้ชอบ อันการตั้งตนไว้ชอบนอกจากจะใช้แก้ปัญหาความยากจนแล้ว ปัญหาอื่น ๆ ที่เหลือก็ต้องใช้คุณธรรมข้อนี้เป็นเครื่องมือแก้ไขด้วยเช่นกัน การตั้งตนไว้เหมาะสมกับกาลเทศะ บุคคลเป็นเรื่องที่สำคัญมาก บุคคลต้องมีความตื่นตัวอยู่เสมอ รู้ว่า เวลาไหนสมควรทำอะไร ทำตนให้เหมาะสมกับวัย เช่น วัยเด็ก ต้องตั้งใจศึกษาเล่าเรียนศิลปวิทยาการแสวงหาความรู้ความสามารถให้ได้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้เพื่อความเฉลียวฉลาดรอบรู้ สมบูรณ์ด้วยวิชาความรู้และการประพฤติปฏิบัติดีทำงาน ต้องมีความขยันหมั่นเพียรชวนช่วยในการแสวงหาและกระทำการงานอย่างจริงจังประกอบสัมมาอาชีพที่ไม่สร้างความเดือดร้อนให้ตนและคนอื่น ปรับปรุงการทำงานให้เหมาะสมกับสมัยนิยมเพื่อเป็นอุปายให้ได้ทรัพย์ ดังพระบาลีว่า “บุคคลผู้ทำการงานอันสมควร มีความขยัน ย่อมจะได้ทรัพย์”¹³ วัยชราต้องแสวงหาเสบียงทางคือบุญกุศล กล่าวคือ ต้องรีบเร่งทำบุญกุศลคุณงามความดีไว้ให้มากไม่ประมาทในชีวิต การตั้งตนไว้ชอบ มีอุปการะมากแก่มนุษย์เป็นอุดมมงคลคือเหตุให้ได้รับความสุขความเจริญทุกด้านทั้งโลกิยะ ได้แก่ ตำแหน่ง หน้าที่ ทรัพย์สินเงินทอง เครื่องอุปโภคบริโภคอันเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่การดำรงชีวิต หรือหากมีเหตุปัจจัยพอเหมาะ การตั้งตนไว้ชอบนี้สามารถอำนวยให้ได้ถึงโลกุตระทรัพย์คือมรรคผลนิพพาน

ทิฐฐัมมิกัตถประโยชน์¹⁴ คือ คุณธรรมที่สามารถจะอำนวยประโยชน์สุขให้ในปัจจุบัน หรือเรียกว่า “หัวใจเศรษฐี” เป็นหลักคุณธรรมที่ทำให้ผู้ปฏิบัติได้ความสมบูรณ์แห่งโภคทรัพย์ มี 4 คือ

อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความหมั่น คือ ประกอบด้วยความขยันหมั่นเพียรในการทำงาน ทั้งกิจกรรมคือการทำนา ทำสวน ทำไร่ พาณิชยกรรมคือการค้าขาย โครกขกรรมคือการเลี้ยงสัตว์ รับราชการ รัฐวิสาหกิจ งานเอกชน หรืออาชีพอิสระทุกอย่าง เป็นคนขยันไม่เกียจคร้านในการทำงานนั้น ประกอบด้วยปัญญาเครื่องสอดส่องในการทำงานนั้น สามารถทำงานได้ดี สรุปว่า ในการทำงานต้องประกอบด้วยคุณธรรม 2 อย่าง คือ ความขยันและความเฉลียวฉลาด จึงจะประสบผลสำเร็จในอาชีพการงาน

อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือ รู้จักวิธีการเก็บรักษาคุ่มครองโภคทรัพย์ที่หามาได้ด้วย ความขยันหมั่นเพียรโดยชอบธรรม ไว้สำหรับใช้จ่ายซื้อหาเครื่องบริโภคนิโคคที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต สรุปว่า เมื่อได้ทรัพย์แล้วต้องมีวิธีจัดการเก็บรักษาทรัพย์อย่างดีด้วย จึงจะแก้และป้องกันปัญหาความยากจนได้ ถ้าหามาได้เท่าไรใช้จ่ายหมดเกลี้ยงเท่านั้น ไม่มีการเก็บรักษาไว้เลย อย่างนี้แก้ปัญหาความยากจนไม่ได้

กัลยาณมิตรตทา คบคนดีเป็นมิตร คือ รู้จักการเลือกคบเพื่อน ควรละเว้นคนชั่วคนที่ชักชวนไปในทางฉิบหาย เลือกคบแต่คนดีมีศีลธรรม ความรู้ ความสามารถ ที่คอยให้คำแนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์และเกื้อกูลแก่อาชีพการงาน

สมชีวิตา เลี้ยงชีพแต่พอเหมาะ คือ รู้จักเหตุแห่งความเจริญไพบูลย์และความเสื่อมของโภคทรัพย์แล้วเลี้ยงชีพให้พอดีกับรายได้ รู้จักการใช้จ่ายใช้สอยซื้อหาเครื่องอุปโภคบริโภคแต่พอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยสุรุ่ยสุร่ายใช้จ่ายเกินตัวเกินกว่ารายได้ อันจะเป็นเหตุให้ต้องหิวยืมเป็นหนี้คนอื่น และในที่สุดต้องกลายเป็นคนยากจน เมื่อมีทรัพย์แล้วต้องมีวิธีจัดการที่ดี พระพุทธเจ้าทรงสอนวิธีจัดการกับทรัพย์โดยทรงสอนให้แบ่งทรัพย์นั้นออกเป็น 4 ส่วน¹⁵ คือ ส่วนที่หนึ่ง ใช้จ่ายเพื่อเลี้ยงตนบริวาร คนที่ควรบำรุงเลี้ยงเช่น บิดามารดา สมณะ พราหมณ์ เป็นต้น และใช้ทำสิ่งที่เป็นสาธารณประโยชน์ อีกสองส่วน ใช้เป็นทุนในการประกอบอาชีพ

เช่น เงินลงทุน ค่าวัสดุอุปกรณ์ ค่าแรงงาน ค่าน้ำค่าไฟ ค่าภาษีอากร เป็นต้น ส่วนที่สี่ เก็บเอาไว้ใช้เมื่อคราวจำเป็น เช่น เวลาเจ็บป่วย เกิดภัยอันตราย แก่ชรา หรือประสบอุบัติเหตุทำให้ทุพพลภาพ เป็นต้น

และทรงสอนวิธีจ่ายโภคทรัพย์เพื่อให้ได้รับประโยชน์ 5 ประการ ดังพระบาลีว่า “อุบาสกผู้ฉลาดพึงถือเอาโภคะด้วยเหตุ 5 ประการ คือ

- 1) เลี้ยงตนเอง บิดามารดา บุตรภรรยา และคนที่อยู่ในการปกครอง ดูแลให้เป็นสุข
- 2) เลี้ยงมิตรสหายและเพื่อนร่วมงานให้เป็นสุข
- 3) ใช้ป้องกันและแก้ไขภัยอันตรายที่จะเกิดขึ้น รักษาตนให้ปลอดภัย

4) ทำพิธีกรรม คือสละทรัพย์เพื่อบำรุงและบูชา 5 อย่าง กล่าวคือ 1. ญาติพลี คือ การช่วยเหลือญาติพี่น้องที่ประสบความทุกข์ เนื่องด้วยเหตุต่าง ๆ ที่มาขอความช่วยเหลือ 2. อติถิพลี คือ การต้อนรับแขกผู้มาเยี่ยมเยือน 3. ปุพฺพเปตฺพลี คือ การบำเพ็ญบุญกุศลอุทิศให้แก่บุคคลผู้เคยมีอุปการคุณแก่ตนที่ล่วงลับไป 4. ราชพลี คือ การบำรุงราชการด้วยการเสียภาษี เป็นต้น 5. เทวตาพลี คือ การทำบุญอุทิศสิ่งที่ดีตนเคารพบูชาตามความเชื่อหรือตามประเพณี

- 5) อุปลัมภ์บำรุงพระสงฆ์และบรรพชิตผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ¹⁶

อิทธิบาท หมายถึง มรรคหรือปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์ ส่วนนวโกวาท ให้ความหมายอิทธิบาทว่า¹⁸คุณเครื่องให้สำเร็จความประสงค์ มี 4 คือฉันทะ หมายถึงพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น วิริยะ หมายถึง เพียรประกอบสิ่งนั้น จิตตะ หมายถึง เอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้นไม่วางธุระ วิมังสา หมายถึง หมั่นตรិตรองพิจารณาเหตุผลในสิ่งนั้น

(2) การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร แก่ด้วยหลักความรู้ และหลักศีลธรรม คือ ต้องควบคุมความกำหนดด้วยการสมათาน รักษาศีล 5 ข้อที่ 3 กามสมุจฺฉินาจารา เวมณี คือ การละเว้นจากการสำส่อนทางเพศ หรือรักษาอุโบสถศีลข้อ 3 อพฺรหฺมจฺริยา เวมณี คือการงดเว้นอย่างเด็ดขาดจากการเสพสมหรือการสมสู่กันระหว่างชายหญิง ซึ่งถือว่าเป็นความประพฤติที่ไม่ประเสริฐ อย่างจริง และแก้ด้วยกลไกของรัฐ ด้วยวิธีการให้ความรู้ด้านการคุมกำเนิด หรือ การวางแผนครอบครัว ให้มีสัดส่วนประชากรที่พอเหมาะ หรืออาจมีการกำจัดจำนวนของครอบครัวว่ามีลูกได้กี่คน เป็นต้น

(3) การศึกษาต่ำ ที่เกิดเพราะตนเองไม่เรียนแก้ด้วยหลักความรู้ คือการให้ความรู้ว่าการศึกษาคืออย่างไร มีประโยชน์อย่างไรจำเป็นอย่างไรบ้างต่อชีวิต และแก้ด้วยหลักคุณธรรม คือ อิทธิบาท ต้องมีความพอใจ ความเพียรพยายาม ความเอาใจใส่ และมองเห็นคุณค่าคุณประโยชน์ในการศึกษาเล่าเรียน และการดำรงตนไว้ให้เหมาะสมกับวัยดังที่กล่าวแล้ว

กรณีเกิดเพราะขาดโอกาส แก่ด้วยกลไกของรัฐ กล่าวคือ หน่วยงานราชการที่บทบาทหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับงานการศึกษาต้องมีคุณธรรมคือความไม่ประมาทในการจัดการศึกษาให้แก่ประชาชน โดยเฉพาะกลุ่มเด็กและเยาวชนซึ่งอยู่ในวัยที่ต้องได้รับการศึกษาเล่าเรียน ต้องมีความสม่ำเสมอ ไม่มีอคติคือความลำเอียง จัดการศึกษาอย่างเหมาะสมและทั่วถึง ส่งเสริมและอำนวยความสะดวกในการจัดการศึกษาทุกด้าน

(4) ไม่มีงานทำ ที่เกิดเพราะตนแก้ด้วยคุณธรรม คือ อิทธิบาท และอุฏฐานสัมปทา ปลูกฝังให้มีความพอใจรักการทำงาน อดทนขยันเอาจริงในการทำงาน มีสติปัญญาในการทำงานเพื่อพัฒนาฝีมือ พัฒนา

งาน และพัฒนาองค์กรให้ดียิ่งขึ้น กรณีที่เกิดเพราะปัจจัยภายนอก แก่ด้วยกลไกของรัฐ คือ รัฐต้องไม่วางเฉยหรือไม่ทำอะไร ๆ เพื่อแก้ปัญหา ต้องมีนโยบาย มีมาตรการในการจัดทำโครงการและงบประมาณเพื่อกระตุ้นเศรษฐกิจ ทำให้เกิดการจ้างงานในรูปแบบต่าง ๆ เช่น งานด้านสาธารณูปโภค เป็นต้น อันจะเป็นการพัฒนาชาติและช่วยให้คนมีงานทำไปพร้อมๆ กัน

(5) **รายได้ต่ำ** ที่เกิดเพราะตนแก้ด้วยหลักความรู้และคุณธรรม ได้แก่ อัตตสัมมาปณิธิ กล่าวคือ การประกอบอาชีพที่เหมาะสม อุภูฐานสัมปทา ความขยันหมั่นเพียรในการทำงานและในการพัฒนาขีดความสามารถด้านความรู้ความสามารถของตนให้ทันต่อเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงของโลก อธิบายว่า ในการประกอบอาชีพเพื่อหารายได้หรือเพื่อพูนรายได้นั้น นอกจากจะมีความขยันหมั่นเพียรแล้ว ยังต้องมีการกระทำที่เหมาะสมด้วย เช่น กลุ่มอาชีพเกษตรกรรมซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ และมีฐานะค่อนข้างยากจน ต้องมีความรอบรู้ในการเพาะปลูก เช่น การทำไร่นาสวนผสม เป็นต้น รู้จักพัฒนาสินค้าของตนให้เป็นที่ต้องการของตลาด มีวิธีจัดการกับพืชผลผลิตภัณฑ์ทางการเกษตรให้ได้ราคา เช่น การรวมกลุ่มเป็นสหกรณ์ในรูปแบบต่าง ๆ เช่น สหกรณ์แปรรูปผลิตภัณฑ์ผลการเกษตร เป็นต้น เพื่อสร้างอำนาจการต่อรองราคา หรือหาอาชีพเสริม เช่น การค้าขาย และการค้าขายก็ต้องมีธรรม 3 ประการ¹⁹ คือ เป็นคนมีชาติ หูตาไวกว้างขวาง คือ รู้สิ่งที่จะพึงซื้อขายว่า สิ่งนี้ ซื้อมาเท่านั้นขายไปเท่านั้น จักได้ทุนและมีกำไรเท่านั้น อย่างหนึ่ง, มีธุระดี คือ ฉลาดซื้อและขาย ชำนาญในการค้าขาย รอบรู้การตลาดและการเคลื่อนไหวความต้องการของตลาด รู้อำนาจซื้อของลูกค้า รู้จักวิธียักขวนให้ลูกค้ามาซื้อสินค้าของตน รู้กาลเทศะในการขาย รู้แหล่งทำเลสำหรับทำการค้าขาย อย่างหนึ่ง, และมีคนซึ่งจะเป็นที่พึงได้ คือ เศรษฐี หรือ นายทุนผู้ร่ำรวย ที่ให้กู้ยืมเงินลงทุน รู้จักทำตนให้เป็นที่น่าพอใจของคนมีเงิน เช่น นายธนาคาร สามารถจะกู้เงินมาลงทุนดำเนินกิจการได้โดยสะดวก กรณีที่เกิดจากปัจจัยภายนอก แก่ด้วยกลไกของรัฐ เช่น รายได้ต่ำเพราะค่าแรงต่ำ ก็ต้องเพิ่มค่าแรงขึ้นให้เหมาะสมกับภาวะทางเศรษฐกิจ สามารถดำรงชีพอยู่ได้อย่างไม่ฝืดเคืองเกินไป หรือเพราะขายสินค้าเกษตรได้ราคาต่ำกว่าต้นทุน รัฐต้องแทรกแซงหรือประกันราคาสินค้า และตรวจสอบพ่อค้าคนกลางไม่ให้คดโกงเอาไรต์เอาเปรียบเกษตรกร

(6) **การกระจายรายได้ที่ไม่เหมาะสม**สาเหตุนี้แก้ที่กลไกของรัฐโดยหน่วยงานราชการซึ่งกำกับดูแลในการใช้จ่ายเงินงบประมาณแผ่นดิน ต้องกระจายเงินงบประมาณให้ครอบคลุมทั่วถึงและเป็นประโยชน์แก่ประชาชน ดังนั้น รัฐต้องมีคุณธรรมในการปฏิบัติหน้าที่ เช่น ซื่อสัตย์สุจริต มีอุดมการณ์มุ่งมั่นในการทำงาน ทำประโยชน์ให้แก่หน่วยงานองค์กรและประชาชน เตรียมพร้อมรับเหตุการณ์ต่าง ๆ มีความโปร่งใสไม่ทำทุจริต มีเมตตากรุณา ปราศจากอคติ มีสิ่งควัตถุคือ การช่วยเหลือประชาชนอย่างจริงจัง พุดจาและทำตนให้เกิดประโยชน์ และวางตนให้เหมาะสมแก่หน้าที่การงานรับผิดชอบ

(7) **ภัยธรรมชาติและโรคระบาด**แก้ด้วยหลักคุณธรรม คือ ความไม่ประมาท เจ้าหน้าที่รัฐและประชาชนต้องมีความพร้อมรับสถานการณ์อยู่เสมอ รู้จักหาวิธีการหรือแนวทางแก้ไขและป้องกันปัญหา เช่น ภัยธรรมชาติเกิดจากอะไรบ้าง เกิดจากการตัดไม้ทำลายป่าเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัวของกลุ่มบุคคลบางกลุ่มหรือไม่ รัฐต้องมีมาตรการห้ามการตัดไม้อย่างกวัดข้นโดยมีกฎหมายและบทลงโทษอย่างหนักแก่ผู้ฝ่าฝืน ต้องช่วยกันดูแลรักษาป่าไม้ทั้งฝ่ายเจ้าหน้าที่รัฐและประชาชน ต้องสร้างเขื่อนกักเก็บน้ำซึ่งจะได้ประโยชน์ทั้งการป้องกันน้ำท่วมและมีน้ำบริโภคอุปโภค สำหรับกรณีที่เกิดภัยธรรมชาติขึ้นแล้ว หน่วยงานรัฐซึ่งมีหน้าที่

บำบัดทุกข์บำรุงสุขต้องช่วยเหลือแก้ปัญหาเฉพาะหน้าให้แก่ประชาชนผู้ประสบปัญหา เช่น จัดหาเครื่องบริโภคอุปโภคที่จำเป็นเร่งด่วนให้ จัดหาที่อยู่อาศัยในพื้นที่อันเหมาะสม หน่วยงานให้ประชาชนที่ประสบปัญหาทำเพื่อช่วยเหลือให้มีรายได้ สงเคราะห์ครอบครัวผู้เสียชีวิตและขอความร่วมมือจากองค์กรเอกชน ในกรณีโรคระบาด แก่ด้วยความไม่ประมาทของเกษตรกรคอยดูแลเอาใจใส่พืชผลของตนอย่างสม่ำเสมอ ป้องกันด้วยการฉีดยาบ้างหรือวิธีอื่น ๆ หรือถ้าหากโรคระบาดอย่างหนักต้องอาศัยทางภาครัฐช่วย

(8) การคุกคามก่อวินาศกรรมของโจรผู้ร้าย แก่ด้วยกลไกของรัฐและหลักคุณธรรมคือความไม่ประมาท กล่าวคือ เจ้าหน้าที่รัฐ เช่น ผู้ว่าราชการจังหวัด นายอำเภอ ผู้นำท้องถิ่น ตำรวจ ทหาร เป็นต้น ต้องดำเนินการทั้งป้องกันและปราบปรามอย่างเด็ดขาด ลงโทษผู้กระทำความผิดอย่างหนัก ประชาชนทุกคนในบริเวณพื้นที่ประสบปัญหาต้องให้ความร่วมมือกับเจ้าหน้าที่ด้วยการชี้ข้อมูลเบาะแสของกลุ่มโจรก่อร้ายให้เจ้าหน้าที่ทราบ มีความสามัคคีปรองดองช่วยเหลือกันในกลุ่มชาวบ้าน ต้องตั้งเวรยามผลัดเปลี่ยนกันดูแลรักษาความปลอดภัยภายในหมู่บ้าน

(9) ชราหรือทุพพลภาพ แก่ด้วยหลักคุณธรรม คือ ความไม่ประมาทและวางตนให้เหมาะสม กล่าวคือ คนชราหรือทุพพลภาพที่มีลูกหลานญาติพี่น้อง คนเหล่านั้นต้องช่วยกันดูแลรักษาให้การอนุเคราะห์ช่วยเหลือ อันเป็นการประพฤติตามหลักคุณธรรมหน้าที่ซึ่งจะต้องปฏิบัติแก่กันและกันคือ “ท่านเลี้ยงเรามาแล้วต้องเลี้ยงท่านตอบ”²⁰ อันเป็นการแสดงถึงความกตัญญูรู้คุณ และกตเวทิตีคือการตอบแทนคุณตามกำลังความรู้ความสามารถของตน ทั้งนี้เพื่อให้ดำรงชีพอยู่ได้อย่างพอเหมาะในสังคม ส่วนคนชราและทุพพลภาพที่ไม่มีญาติ หน่วยงานของรัฐต้องให้ความช่วยเหลือด้านต่าง ๆ เช่น จัดที่พักให้ เลี้ยงดู ให้บริการด้านสุขภาพอนามัย เป็นต้น

3) การพัฒนา แยกเป็น 2 ส่วน คือ การพัฒนาวัตถุ และพัฒนาจิตใจ การพัฒนาวัตถุ นั้น หมายถึง การพัฒนาตัวบุคคลกลุ่มเป้าหมาย บทสรุปของการพัฒนาบุคคลในปัญหานี้ ก็คือ การทำให้คนยากจนมีรายได้เพียงพอต่อมาตรฐานการดำรงชีพ ดังนั้น ในการพัฒนาวัตถุจึงเน้นไปที่บุคคลกลุ่มเป้าหมาย ด้วยการพัฒนาทั้งด้านความรู้ เรื่องทักษะฝีมือในการทำงาน และการสร้างงานของฝ่ายรัฐ ทำให้ประชาชนมีงานทำ ด้วยการจัดหางานอาชีพให้ หรือช่วยเหลือในด้านเงินลงทุนสำหรับเป็นกองทุนกู้ยืมไปประกอบอาชีพ ทั้งเป็นกลุ่มและงานอาชีพอิสระ ส่วนการพัฒนาจิตใจจะยกไปกล่าวในลำดับถัดไป

2.3 ด้านจิตใจ เป็นหลักสำคัญมากที่สุดสำหรับการแก้ไขและป้องกันปัญหาทุกอย่าง ทั้งส่วนปัญหาสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองการปกครอง ในการแก้ไขและป้องกันปัญหาความยากจนนี้ก็คือ ปัญหาอื่น ๆ อีก 6 ปัญหาที่เหลือก็ดี ในงานวิจัยนี้ เน้นในเรื่องแก้ไขและป้องกันปัญหาด้านจิตใจไปพร้อม ๆ กับการแก้ไขในด้านวัตถุ ซึ่งจะเป็นการแก้ปัญหาที่ตรงประเด็น ได้รับผลดี และยั่งยืนที่สุด

มนุษย์มีส่วนสำคัญอยู่ 2 อย่าง คือ ร่างกายและจิตใจ ร่างกายเป็นส่วนรับคำสั่ง จิตใจเป็นส่วนผู้สั่ง แต่จะขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ ต้องมีครบบริบูรณ์ทั้งส่วนร่างกายอวัยวะน้อยใหญ่และจิตใจที่สมบูรณ์ไม่วิกลจริตบ้าใบ้หรือปัญญาอ่อน

จิตใจมีความสำคัญต่อมนุษย์ ในฐานะเป็นบ่อเกิดของคุณความดีและความชั่วทุกประเภท พระบาลีในพระคัมภีร์ไตรปิฎก พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสถึงเรื่องความสำคัญของจิตในไว้ในที่หลายแห่ง จะอัญเชิญมาพอเป็นตัวอย่าง ดังนี้

“ธรรมทั้งหลาย (ทั้งความดีทั้งความชั่ว) มีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้าบุคคลมีใจอันโทษประทุษร้ายแล้ว (มีจิตชั่วหรือจิตทราม) กล่าวอยู่ที่ตาม ทำอยู่ที่ตาม ทุกข์ย่อมไปตามบุคคลนั้นเพราะทุจริต 3 อย่างนั้น (คิดชั่ว พูดชั่ว ทำชั่ว) เหมือนล่อหมุนไปตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไปอยู่ ฉะนั้น”²¹ และว่า “เมื่อจิตใจเศร้าหมองต้องหวังได้ (ที่จะไป) ทศคติที่ไม่ดีมีความเดือดร้อน”²² (นี่เป็นด้านชั่ว)

“ถ้าบุคคลมีใจผ่องใส (จิตใจที่ดีงาม) กล่าวอยู่ที่ตาม ทำอยู่ที่ตาม สุขย่อมไปตามบุคคลนั้นเพราะสุจริต 3 อย่าง (คิดดี พูดดี ทำดี) เหมือนเงามีปรกติไปตาม ฉะนั้น”²³ และว่า “เมื่อจิตไม่เศร้าหมองหวังได้(ที่จะไป) สุกคติที่ดีมีความร่มเย็นเป็นสุข”²⁴ (นี่เป็นด้านดี)

ทรงสอนย้ำเรื่องจิตใจว่า “โลกอันจิตย่อมนำไป อันจิตย่อมเลือกไป โลกทั้งหมดเป็นไปตามอำนาจของธรรมอันหนึ่งคือจิต”²⁵

“การฝึกฝนจิตที่เข้มได้ยาก อันเร็ว มีปรกติดกไปในอารมณ์อันบุคคลพึงใคร่อย่างไร เป็นความดี เพราะว่า จิตที่บุคคลฝึกดีแล้วนำสุขมาให้

จิตใจมีความสำคัญมากดังที่กล่าวมา ดังนั้น การแก้ปัญหาที่จิตใจจึงถือได้ว่า เป็นการแก้ปัญหาที่ตรงประเด็น และยังเป็นการป้องกันปัญหาได้เป็นอย่างดีอีกด้วย ฉะนั้น ในการแก้ปัญหาประชากรในส่วนของปัญหาความยากจนนี้ จึงได้นำเอาหลักจิตใจมาเป็นส่วนสำคัญในการแก้ปัญหา และการแก้ปัญหาในด้านจิตใจนี้ ต้องทำด้วยวิธีอบรม ฝึกฝนและพัฒนา

อบรม คือ การทำจิตให้เสพคุ้น หรือคุ้นเคย หรือเคยชินอยู่กับสิ่งนั้น ๆ

ฝึกฝน คือ การทำจิตให้เกิดความชำนาญความคล่องตัว เหมาะแก่การใช้งาน

พัฒนา คือ การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงและยกระดับจิตใจให้สูงขึ้น ให้เป็นไปเพื่อการสร้างสรรค์ความเจริญรุ่งเรืองและก้าวหน้า

ทั้งการอบรม ฝึกฝนและพัฒนาจิต ต้องอาศัยหลักคุณธรรมเป็นอุบายหรือเครื่องมือ จึงจะได้รับผลสำเร็จดังความประสงค์ หลักคุณธรรมที่สามารถนำมาสำหรับอบรมฝึกฝนและพัฒนาจิตเพื่อแก้และป้องกันปัญหาความยากจน ได้แก่ อุตตสัมมาปณิธิ ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ อิทธิบาท สังคหัตถุ และความไม่ประมาท ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น

อนึ่ง การแก้ที่ค่านิยมในเรื่องวัตถุหรือบริโภคนิยม เช่น การแข่งขันกันด้านวัตถุที่มากเกินไปจนความจำเป็น เช่น บ้านคนอื่นมีรถยนต์ โทรทัศน์ ตู้เย็น เครื่องประดับ เป็นต้น ที่มีราคาแพง ๆ หูหรรษา ที่ถือเข้าใจกันว่า เป็นเครื่องบ่งชี้ถึงฐานะทางสังคมแล้ว บ้านเราก็ต้องมีเหมือนกัน ทั้งหมด พยายามลดค่านิยมเหล่านั้นหันมาดำรงชีวิตอยู่อย่างเรียบง่ายพอเหมาะพอดีกับตนโดยไม่ต้องเดือดร้อน รู้จักแสวงหาทรัพย์มาเพิ่มเติม รู้จักการใช้จ่าย รู้จักการเก็บออมทรัพย์ไว้เพื่ออนาคต ก็เป็นอีกวิธีหนึ่งในการแก้และป้องกันปัญหาความยากจน

ขั้นตอนที่ 3 คือ ขั้นตอนตรวจสอบ เป็นขั้นตอนทบทวนดูผลของการแก้ไขและป้องกันปัญหาความยากจนว่า ได้รับผลเป็นอย่างไรบ้าง แก้ไขและป้องกันปัญหาได้จริงหรือไม่ปัญหาลดความรุนแรงหรือไม่ จำนวนผู้ตกอยู่ในภาวะยากจนหรือคนจนลดลงหรือไม่ขั้นตอนตรวจสอบนี้แบ่งออกเป็น 3 คือ

3.1 ตรวจสอบความถูกต้อง ของขั้นเตรียมการที่ดำเนินไปแล้วว่า ถูกต้องหรือไม่ อย่างไร คือ ตรวจสอบปัญหาความยากจนว่า เป็นปัญหาจริงหรือไม่ คนกลุ่มใดบ้างได้รับความเดือดร้อน ปัญหาอยู่ใน

ระดับรุนแรงหรือไม่ ตรวจสอบสาเหตุของปัญหาว่า อะไรบ้างเป็นสาเหตุทำให้เกิดความยากจน สาเหตุครบหรือยัง ถูกต้องหรือไม่ ตรวจสอบเป้าหมายในการแก้ปัญหาว่า ถูกต้องเพียงพอหรือยัง และตรวจสอบวิธีการที่จะใช้แก้ปัญหาว่า ถูกต้องชัดเจนหรือไม่

3.2 ตรวจสอบความครบถ้วน ของขั้นปฏิบัติการว่า ครบถ้วนหรือบกพร่องอย่างไรหรือไม่ ต้องแก้ไขหรือเพิ่มเติมอะไรอีกหรือไม่ คือ ตรวจสอบการให้ความรู้ การควบคุมพฤติกรรม และการพัฒนาจิตใจว่า ได้ดำเนินการไปอย่างถูกต้องครบถ้วนหรือไม่โดยเฉพาะในส่วนของกลุ่มเป้าหมาย และฝ่ายเจ้าหน้าที่รัฐ ได้ช่วยแก้ไขปัญหายังไงบ้าง หลังจากที่ได้ดำเนินการในด้านการให้ความรู้ การควบคุมพฤติกรรมและการพัฒนาจิตใจเพื่อแก้ปัญหาแล้ว ได้รับผลสรุปอย่างไรบ้าง แก้ปัญหาได้จริงหรือไม่ได้ ยังมีอะไรต้องทำเพิ่มเติมอีกบ้างหรือไม่

3.3 ตรวจสอบความสมบูรณ์ ของผลการแก้ปัญหาทุกขั้นตอนและทุกด้านว่า สมบูรณ์แบบหรือไม่ คือ ตรวจสอบความรู้ที่ได้รับไปนั้นสมบูรณ์หรือยัง ข้อมูลข่าวสารที่เผยแพร่ผ่านสื่อโทรทัศน์ วิทยุ และสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ สมบูรณ์แล้วหรือยังประชาชนรู้สึกอย่างไรกับปัญหาความยากจน มีส่วนช่วยกันแก้ไขอย่างไรบ้าง สามารถเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมไปในทางที่ดีขึ้นหรือไม่ สภาพจิตใจหลังจากที่ได้รับการแก้ไขโดยการให้ความรู้ การอบรม ฝึกฝน พัฒนาแล้ว มีการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้นหรือไม่ เพราะเหตุไร ถ้าหากรายได้ของประชากรเพิ่มขึ้น จำนวนคนยากจนลดลง แสดงว่า การแก้ปัญหาได้ผลจริง แต่ถ้าหากทุกอย่างยังเหมือนเดิมหรือคนจนกลับเพิ่มมากขึ้น แสดงว่า การแก้ปัญหาไม่ได้ผล อาจมีขั้นตอนไหนหรือส่วนใดของวิธีแก้ไขและป้องกันปัญหายังบกพร่องอยู่ จะได้รับแก้ไขเพิ่มเติมให้สมบูรณ์

บทสรุป

สรุปพบว่า ปัญหาประชากรในประเด็นปัญหาความยากจนนี้ เป็นปัญหาที่ทั้งภาครัฐและภาคเอกชนให้ความสนใจเป็นพิเศษเพราะเป็นปัญหาเกี่ยวกับการดำรงชีพของประชากร และพบว่า สาเหตุของความยากจนส่วนใหญ่มาจากปัจจัยภายนอก มีเพียง 2 ปัจจัยเท่านั้นที่เป็นสาเหตุภายใน คือ การศึกษา และค่านิยม ภาครัฐและภาคเอกชนได้พยายามหาแนวทาง วิธีการที่หลากหลายนำเสนอมาเพื่อแก้ปัญหาความยากจน ทั้งประเภทที่ยากจนมาตั้งแต่กำเนิด และยากจนภายหลัง ซึ่งวิธีการหรือแนวทางที่ได้นำเสนอมาเป็นนโยบายหรือแผนปฏิบัติการนั้น ๆ ก็ยังไม่สามารถแก้หรือกำจัดปัญหาความยากจนได้เป็นที่น่าพอใจ เพราะปัจจุบันยังปรากฏว่า มีคนไทยจำนวนไม่น้อยที่ยังตกอยู่ในภาวะยากจน มีการดำรงชีพที่ต่ำกว่ามาตรฐานที่ควรจะเป็น แต่ไม่พบว่า ได้มีการนำวิธีการต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วไปแก้ไขปัญหาคความยากจนอย่างไร เพียงไร ทั้งไม่พบรายงานผลการแก้ไขปัญหาดังกล่าว ว่า ได้ผลแค่ไหนเพียงไร

ในบทความนี้ขอเสนอการแก้ปัญหาความยากจน ด้วยวิธีการแบบอริยสัจสี่ซึ่งต้องแก้ที่ 2 ฝ่าย คือ กลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ ประชากรที่ประสบปัญหาความยากจน และฝ่ายรัฐ ผู้ค้ำนโยบาย คุมเงินงบประมาณของชาติ ต้องมีความตั้งใจจริงร่วมกันที่จะแก้ไขและป้องกันปัญหา และยังต้องอาศัยความร่วมมือจากภาคเอกชน ด้วยการนำเอาวิธีแก้ไขและป้องกันปัญหาด้วยวิธีอริยสัจสี่ทั้ง 3 ขั้นตอน คือ ขั้นเตรียมการขั้นดำเนินการ และขั้นตรวจสอบ ไปใช้ดำเนินการแก้ไขและป้องกันปัญหาอย่างถูกต้องครบถ้วนสมบูรณ์แล้ว

ปัญหาก็จะได้รับการแก้ไขและป้องกันอย่างมีประสิทธิภาพ ในที่สุดปัญหาความยากจนก็จะลดน้อยลงหรืออาจหมดสิ้นไปจากสังคมไทยในยุคโลกาภิวัตน์

บรรณานุกรม

กรมการศาสนา. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง. เล่มที่ 11, 13, 21-25. กรุงเทพมหานคร : การศาสนา, 2514.

_____. พระไตรปิฎกสำหรับประชาชนตอนว่าด้วยพระสูตร. กรุงเทพมหานคร : การศาสนา, 2514.

ดร.กระมล ทองธรรมชาติ, ผศ.อานนท์ อภาภิรม, สังคมไทย, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, 2520.

ประสาธน์ หลีกศิลา. สังคมวิทยา. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แพรววิทยา. 2541.

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525, พิมพ์ครั้งที่ 6, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อักษรเจริญทัศน์ อจท จำกัด, 2539.

พ.ต.ท.ดร.ทักษิณ ชินวัตร. คำแถลงเรื่อง ความจริงประเทศไทยและแนวทางการแก้ปัญหา. หนังสือพิมพ์เดลินิวส์ ฉบับวันที่ 4 เมษายน 2544.

รศ.สุพัตรา สุภาพ. ปัญหาสังคม. พิมพ์ครั้งที่ 16. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2542.

_____. ปัญหาสังคม, พิมพ์ครั้งที่ 16. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2542.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. นวโกวาท ฉบับประชาชน. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537.

อดุลย์ ต้นประยูร. ปัญหาสังคม, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ โอเดียนสโตร์, 2526.